

Ewa Tichoniuk-Wawrowicz

ORCID 0000-0003-0844-4880

Małgorzata Karczewska

ORCID 0000-0002-3265-6042

Uniwersytet Zielonogórski

https://doi.org/10.59444/2024MONredTic_Karr1

„Czuję, więc jestem”, czyli o uniwersum emocji

Streszczenie: Artykuł ma na celu przybliżenie bogactwa świata afektów, jako że emocje, będąc naszym adaptacyjnym dziedzictwem i funkcją mózgu, umożliwiają nam ocenianie i hierarchizowanie bodźców płynących z otoczenia i ciała, przez co stają się istotnym czynnikiem funkcjonowania nie tylko jednostek, ale również społeczności. Tekst niniejszy jest jednocześnie wprowadzeniem do monografii *W uniwersum emocji: literatura, nauka, sztuka*.

Słowa kluczowe: afekt, emocje, jednostka, społeczność, dziedzictwo

Abstract: The article aims to present the richness of the world of affects in the sense of emotional states. They are our adaptive heritage and are key functions of the brain that allow us to assess and hierarchise stimuli coming from the environment and our bodies, which makes them become an important factor in the functioning of individuals and communities. This paper is, at the same time, an introduction to the monograph *W uniwersum emocji: literatura, nauka, sztuka* (*In the universe of emotions: literature, science, art*).

Keywords: affect, emotions, individual, community, heritage

René Descartes (1596–1650) uważał zwierzęta za automaty zaprojektowane i „skonstruowane” przez Boga z „kości, mięśni, nerwów, tętnic, żył i wszystkich innych składników znajdujących się w ciele”¹, bezrozumne *bête-machine*. Nicolas Malebranche (1638–1715) w takim samym duchu pisał o naszych braciach mniejszych:

Jedzą bez przyjemności, krzyczą bez bólu, rosną, nie uświadamiając sobie tego, niczego nie pragną, niczego się nie boją, nie mają żadnej wiedzy, a nawet jeśli zachowują się w sposób wskazujący na inteligencję, to dlatego jedynie, że Bóg stworzył je, by je zachować, więc kształtując ich ciało, sprawił, by unikały – mechanicznie i bez lęku – tego wszystkiego, co mogłoby je zabić².

¹ René DESCARTES, *Rozprawa o metodzie*, tłum. i oprac. Wanda Wojciechowska, PWN, Warszawa 1981, s. 65.

² Nicolas MALEBRANCHE, *De la recherche de la vérité*, Charpentier, Paris 1842, <https://philo-labo.fr/fichiers/Malebranche%20-%20La%20recherche%20de%20la%20vérité.pdf> [dostęp: 21.07.2023], s. 863 (tłum. E.T.-W.).

Przez całe stulecia człowiek traktował zwierzęta jako istoty pozbawione duszy, czysto użytkowe zasoby. Nawet ich reakcje na cierpienie miały być jedynie mechanicznym efektem, jak dźwięk w ruchomej zabawce³. Dopiero obserwacje Karola Darwina (1809–1882) – zebrane i opublikowane w *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (1872) – pozwoliły na odwrócenie tego naukowego trendu. Podsumowując swoją pracę, przyrodnik stwierdził: „Widzieliśmy, że badania nad teorią wyrażania uczuć potwierdzają w pewnym [...] zakresie wniosek, że człowiek pochodzi od jakiejś niższej formy zwierzęcej i podtrzymują pogląd o gatunkowej lub podgatunkowej jednolitości kilku ras ludzkich [...]”⁴. Aczkolwiek i Darwin jeszcze uznawał żal i niepokój za wyłącznie człowiecze⁵, czemu zadały kłam późniejsze obserwacje⁶.

W XXI wieku, dzięki rozwojowi różnych dziedzin i metod badawczych, z etologią, psychologią zwierząt i ludzi oraz neuroobrazowaniem na czele, mało kto kwestionuje przynależność człowieka do królestwa fauny. A jednym z elementów wspólnych dla jej członków jest szeroko rozumiany afekt, często traktowany jako adaptacyjne dziedzictwo, mobilizujące organizm do reakcji, co podkreśla amerykański neurolog, David Eagleman, wyjaśniając, że „[e]mocje po prostu odzwierciedlają znaczenie danych w kontekście celów i trendów ewolucyjnych. Wiele emocjonalnych przykładów ewoluowało na przestrzeni długich ewolucyjnych dziejów, natomiast inne pochodzą z doświadczeń zdobytych w ciągu życia”⁷.

Dyskusja dotycząca podziału czy typologii stanów afektywnych trwa w obrębie różnych dyscyplin, jednak w opozycji względem kartezjańskiego dualizmu psychofizycznego, w którym jedynym punktem stycznym ciała i duszy (tak zmysłowej, jak rozumnej⁸) miała być szyszynka⁹. Obecnie neurobiolodzy traktują emocje jako integralną funkcję mózgu¹⁰, pozwalającą sygnalizować istotność bodźców lub zdarzeń, przygotowującą do

³ Stanley COREN, *Tajemnice psiego umysłu*, tłum. Anna Redlicka, Galaktyka, Łódź 2008, s. 103.

⁴ Karol DARWIN, *O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt*, tłum. Zofia Majlert i Krystyna Zaćwilichowska, PWN, Warszawa 1988, s. 390.

⁵ Tamże, s. 386.

⁶ M.in. Frans de Waala, Jane Goodall, Davida Attenborougha czy Simony Kossak. Należy tu zasignalizować bezsprzeczną wartość książki Barbary J. KING, *Jak zwierzęta przeżywają żalobę* (tłum. Krzysztof Kozłowski, Wydawnictwo Purana, Lutynia 2018), w której badaczka omawia, „jak dzikie ptaki, delfiny, wieloryby, małpy, bawoły i niedźwiedzie – a nawet żółwie – oplakują stratę bliskich” (tamże, *Prolog*), a także jak na stratę reagują nasze zwierzęta domowe lub przydomowe (np. koty, psy, króliki, kaczki, owce, konie).

⁷ David EAGLEMAN, *Dynamiczny mózg. Historia nieustannych przeobrażeń*, tłum. Aleksander Wojciechowski, Zys i S-ka, Poznań 2020, e-book, rozdz. *Wyobrażanie sobie nowych barw*.

⁸ „W nas bowiem istnieje tylko jedna dusza, a dusza ta nie posiada w sobie żadnych różnych części; ta sama, która jest zmysłowa, jest także rozumna; wszystkie zaś popędy są chęciami”. René DESCARTES, *Namiętności duszy*, tłum. i oprac. Ludwik Chmaj, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2001, s. 48.

⁹ Christian JARRETT, *Mózg. 41 największych mitów*, tłum. Anna i Marek Binderowie, PWN, Warszawa 2015, e-book, *Mit #2 Mózg rozprawdza po ciele pneumę życiową*.

¹⁰ Maria Dorota CZAJKOWSKA-MAJEWSKA, *Biologiczne podstawy emocji. Rola stresu w regulacji procesu dojrzewania*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2008/6, s. 53.

odpowiedzi tak na poziomie fizjologicznym, jak behawioralnym¹¹, powiązaną z pamięcią, koncentracją, oceną sytuacji i podejmowaniem decyzji¹²; i to zarówno na poziomie indywidualnym, jak i społecznym. Zostały więc naukowo dowiedzione dawne intuicje o nierozdzielności rozumu i psyche, które można streścić lapidarnym leonardiańskim stwierdzeniem z *Kodeksu Trivulziów* (1478–1493): „Nasze wszelkie poznanie wywodzi się od uczuć” (*Ogni nostra cognizione prencipia da sentimenti*, Tri. 20 v¹³). Mimo używania mowy nadal korzystamy z niewerbalnego przekazu opartego na emocjach, a stały „emocjonalny rekonesans”¹⁴ zapewnia nam zarówno poczucie siebie samych, jak i orientację w środowisku. Co istotne – stany afektywne przenoszą się pomiędzy jednostkami, udzielając się innym. Zarażanie emocjami lub nastrojem z jednej strony zależy od kontekstu, z drugiej zaś nie jest związane tylko z bezpośrednim kontaktem¹⁵. Mechanizm tego transferu poetycko przedstawił Charles Simic (1938–2023):

Strach przechodzi z człowieka na człowieka
Bezwiednie,
Jak dreszcz, co udziela się liściom
Od innych liści.

I naraz całe drzewo drży,
A nie ma ani śladu wiatru¹⁶.

Podmiot liryczny dzięki prostemu porównaniu do listowia przedstawił interpersonalne rozprzestrzenianie się wszelkiego podenerwowania, w tym lęku w rozumieniu psychologicznym i medycznym, czyli niedefiniowalnego poczucia zagrożenia, bezprzedmiotowego niepokoju.

Zjawisko zarażania emocjami i nastrojami bywa wykorzystywane także w sposób świadomy i rozmyślny, na przykład przez polityków charakteryzujących się paranoicznym stylem, szczególnie popularnym „w okresach napięć, kiedy byt społeczeństwa

¹¹ Por. Nico H. FRIJDA, *Emocje są funkcjonalne – na ogół*, [w:] Paul EKMAN, Richard J. DAVIDSON [red.], *Natura emocji. Podstawowe zagadnienia*, tłum. Bogdan Wojciszke, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002, s. 102–111.

¹² Antonio R. DAMASIO, *Błąd Kartezjusza, Emocje, rozum i ludzki mózg*, tłum. Maciej Karpiński, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 1999, s. 7–99; Eric R. KANDEL, *Zaburzony umysł. Co nietypowe mózgi mówią o nas samych*, tłum. Dariusz Rossowski, Copernicus Center Press, Kraków 2020, e-book, podrozdz. *Emocje, nastrój i „ja”*; *Rozprężenie myśli z emocjami*.

¹³ LEONARDO DA VINCI, *I diluvi e il tempo. Aforismi e frammenti filosofici*, wstęp i komentarz Paolo Bordonali, Inschibboleth Edizioni, Roma 2018, s. 103.

¹⁴ KANDEL, *Zaburzony umysł*, dz. cyt., podrozdz. *Emocje, nastrój i „ja”*.

¹⁵ Monika WRÓBEL, *Zarażanie afektywne. O procesie transferu emocji i nastroju między ludźmi*, PWN, Warszawa 2016, s. 10, 39.

¹⁶ Charles SIMIC, *Strach*, [w:] tegoż, *Madonny z dorysowaną szpicbródką oraz inne wiersze, prozy poetyckie i eseje*, tłum. i wybór Stanisław Barańczak, Wydawnictwo a5, Poznań 1992, s. 19.

wyduje się zagrożony”¹⁷. Wykorzystują oni wówczas społeczne (re)sentymenty i wskazują konkretnego wroga, będącego ucieleśnieniem obaw i magazynem projekcji, który ma skanalizować niepokoje i pozwolić zewrzeć szeregi w binarnej opozycji „my-oni”. Takie afektywne zwanie szyków dodatkowo bowiem „stabilizuje grupę”¹⁸, wzmacnia solidarność owych „nas”.

Zaraźliwe są wprawdzie nie tylko emocje zwane powszechnie negatywnymi¹⁹, jednak najszybciej rozprzestrzeniają się – również w Internecie²⁰ – te najmocniej aktywizujące, jak radość i gniew. Zresztą, już same dane wiążą się z afektywnym pobudzeniem, a „[j]eśli zaskakuje nas to, że jesteśmy zdolni do tak emocjonalnych reakcji na nowe [ich] strumienie [...], warto pamiętać, że ogół znaczenia postrzeganego w naszym życiu jest po prostu wynikiem dopływu różnych strumieni danych, które mają określoną rangę w kontekście naszych celów”²¹. Przy czym należy mieć na uwadze, że wszystkie te dane wejściowe i wyjściowe stają się miriadami elektrycznych impulsów w naszych mózgach – uniwersum afektów pozostaje nierozłączne względem cielesności. Jak zaznacza współczesny amerykański filozof Michael Hardt:

Skupienie się na afektach z pewnością zwraca uwagę na ciało i emocje, ale wprowadza także istotną zmianę, bowiem wyzwanie postawione przez perspektywę afektywną tkwi przede wszystkim w wymaganej przez nią syntezie – jako że po pierwsze afekty odnoszą się zarówno do ciała, jak i umysłu; a po wtóre, dlatego że obejmują zarówno rozum, jak i namiętności. Afekty wymagają od nas [...] wejścia w domenę przyczynowości, ale oferują złożony jej ogląd, ponieważ przynależą jednocześnie do obu stron relacji przyczynowo-skutkowej. Innymi słowy, rzucają one światło zarówno na naszą moc oddziaływania na świat wokół nas, jak i na naszą zdolność pozostawiania pod jego wpływem, w zakresie relacji między tymi dwiema siłami²².

Afektywna optyka przypomina nam, że stanowimy *continuum*: наша cielesna powłoka wyposażona we wszystkie złożone układy i mechanizmy reakcji jest spleciona z naszym wielowymiarowym światem wewnętrznym dwukierunkową komunikacją. Dlatego też w literaturze z pogranicza medycyny i psychologii można się spotkać z coraz częstszym użyciem dwumianu ciało-umysł lub umysł-ciało (*body/mind* lub *mindbody*)²³. Ponadto perspektywa afektywna przechodzi płynnie od skali mikro do

¹⁷ Robert S. ROBINS, Jerrold M. POST, *Paranoja polityczna. Psychopatologia nienawiści*, tłum. Hanna Jankowska, Książka i Wiedza, Warszawa 1999, s. 52.

¹⁸ Tamże, s. 120.

¹⁹ Wszystkie emocje są adaptacyjnie przydatne, tym samym są *de facto* neutralne: to od okoliczności zależy ich (nie)użyteczność.

²⁰ Jonah BERGER, Katherine L. MILKMAN, *What Makes Online Content Viral?*, „Journal of Marketing Research” 2011, <https://jonahberger.com/wp-content/uploads/2013/02/ViralityB.pdf> [dostęp: 28.07.2023].

²¹ EAGLEMAN, *Dynamiczny mózg*, dz. cyt., rozdz. *Wyobrażanie sobie nowych barw*.

²² Michael HARDT, *What Affects Are Good for*, [w:] *Affective Turn: Theorizing the Social*, red. Patricia Ticineto CLOUGH, Jean HALLEY, Duke University Press, Durham–London 2007, s. IX (tłum. E.T.-W.).

²³ Zob. np. Gabor MATÉ, *Kiedy ciało mówi nie. Koszty ukrytego stresu*, tłum. Piotr Cieślak, Czarna Owca, Warszawa 2022.

skali makro (i odwrotnie), łącząc jednostkowe wszechświaty z innymi, jako że zachodzą między nimi – nami – różnorakie relacje; i to nie tylko w obrębie wszelakich ludzkich wspólnot, ale także pomiędzy odmiennymi gatunkami wchodzącymi w skład królestwa *Animalia*. Monografia *W uniwersum emocji: literatura, nauka, sztuka* ma właśnie za zadanie ująć choć wrywkowo zarówno bogactwo samego świata afektów i obszarów ich działania, jak i sposobów ich ujęć oraz analiz.

Tom otwiera praca Agnieszki Dylewskiej *Dzieciństwo jako miejsce traumatyczne w wybranych utworach Ludwika Tiecka i E.T.A. Hoffmanna*. Autorka stawia pytanie, czy analizowane teksty mogą być odczytane jako literacki opis doświadczeń dzieciństwa jako traumy związanej ze stratą, bólem, strachem, przemocą i śmiercią, tożsamej z zespołem stresu pourazowego.

W podobną tematykę wpisuje się tekst autorstwa Magdaleny Żardeckiej *Krajobrazy wyżu depresyjnego*, w którym badaczka definiuje depresję i melancholię z jednej strony jako zjawiska kulturowe obecne w ludzkim doświadczeniu życiowym od zarania dziejów, a z drugiej – jako znak czasów, w których żyjemy obecnie. Autorka prowadzi czytelnika przez poszczególne epoki od starożytności do współczesności, zarysowując wielowymiarowy obraz przedstawianych zjawisk i zestawiając je z egzystencjalistyczną wizją Kierkegaarda i Heideggera.

Praca Barbary Curzytek *The emotionality of the language in Fernando Vallejo's discourse of the defence of animals* przybliży kwestię obrony praw zwierząt, w jaką zaangażował się kolumbijski pisarz. Autorka ilustruje postawę Vallejo cytatami z jego wystąpień, których język zostaje poddany analizie. W badanych tekstach dyskurs naukowy łączy się z emocjonalnym nacechowaniem, co wzmacnia przekaz, zwracając uwagę odbiorców na kwestię dobrostanu zwierząt we współczesnym świecie.

Rozdział autorstwa Tamary Gotowickiej *Emocje i funkcje zapachu w „Marcovaldzie” Calvina, w „Księżycu i ogniskach” Pavese oraz w „Profesorze i syrenie” Lampedusy* podejmuje temat współdziałania zmysłu powonienia i emocji. Węch powiązany jest z obszarem mózgu odpowiedzialnym za emocje i pamięć, a dany bodziec olfaktoryczny może przywołać wspomnienia z najdalszej przeszłości. W swoim szkicu autorka ilustruje to zjawisko wskazanymi w tytule tekstami współczesnej literatury włoskiej.

Tekst Joanny Janusz *O cierpliwości w powieści „Il colibri” Sandra Veronesiego* bada wykorzystanie cierpliwości przez autora tego utworu zarówno przy konstruowaniu osi narracyjnej, jak i przy budowaniu systemu wartości bohatera. Refleksja aksjologiczna nad wartościami nadającymi sens ludzkiej egzystencji i nad człowieczą tożsamością zestawia ze sobą przeciwstawne modele: cierpliwość kontra zmienność.

W pracy *Czy robot może stać się człowiekiem poprzez język? Analiza funkcji językowych pewnego bota* jej autorka, Jolanta Fainstein, stawia pytanie o to, czy bohaterowie serialu *Lepsy niż my* w reżyserii Alexandra Kessela – androidy – mogą stać się ludźmi poprzez używanie typowych dla naszej komunikacji środków językowych. Bada więc

poszczególne funkcje językowe wykorzystywane przez roboty w omawianym serialu i ewolucję użytych środków językowych w kolejnych odcinkach.

Tematem rozdziału noszącego tytuł „Radość”, „serdeczność”, „szczęście”, „wdzięczność”, „zadowolenie”... *Pozytywne emocje zwerbalizowane w wybranych, adresowanych do mnie, dedykacjach naukowych* autorstwa Katarzyny Węgorowskiej są językowo-kulturowe rozważania nad wykorzystaniem pozytywnie nacechowanych emocji w dedykacjach dla autorki pracy. Refleksja ta prowadzi do wniosku, że wykorzystanie pozytywnie nacechowanych nazw emocji wpisuje się zarówno w gatunkowe uwarunkowania dedykacji, jak i w etykietę właściwą środowisku naukowemu.

Rozdział zatytułowany *Dzieło muzyczne jako przestrzeń doświadczania emocji na przykładzie własnej kompozycji „Punctum” na orkiestrę smyczkową* autorstwa Katarzyny Kwiecień-Długosz pozwala dostrzec potencjał kompozycji w arteterapii, a w szczególności w fototerapii i muzykoterapii. Autorka przedstawia proces tworzenia jako autoterapię, podkreślając, że za dziełami często kryje się chęć wyrażenia cierpienia i lęku ich twórców.

Tom zamyka rozdział *Emocje jako element kultury używania słowa pisanego w służbach specjalnych na przykładzie relacji MSW i Stasi – przyczynek do dyskusji nad problemem* autorstwa Tytusa Jaskułowskiego. Badacz zwraca w nim uwagę na często pomijany aspekt funkcjonowania tajnych służb, a mianowicie wykorzystywanie emocji w komunikacji ich funkcjonariuszy. Analiza zgromadzonych materiałów archiwalnych pokazuje, że w świecie systemów totalitarnych emocje odgrywały niebagatelną rolę wbrew temu, co mogłoby się wydawać na pierwszy rzut oka.

Bibliografia

- Jonah BERGER, Katherine L. MILKMAN, *What Makes Online Content Viral?*, „Journal of Marketing Research” 2011, <https://jonahberger.com/wp-content/uploads/2013/02/ViralityB.pdf> [dostęp: 28.07.2023].
- Stanley COREN, *Tajemnice psiego umysłu*, tłum. Anna Redlicka, Galaktyka, Łódź 2008.
- Maria Dorota CZAJKOWSKA-MAJEWSKA, *Biologiczne podstawy emocji. Rola stresu w regulacji procesu dojrzewania*, „Studia Ecologiae et Bioethicae” 2008/6, s. 53–57.
- Antonio R. DAMASIO, *Błąd Kartezjusza. Emocje, rozum i ludzki mózg*, tłum. Maciej Karpiński, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 1999.
- Karol DARWIN, *O wyrazie uczuć u człowieka i zwierząt*, tłum. Zofia Majlert i Krystyna Zaćwilichowska, PWN, Warszawa 1988.
- LEONARDO DA VINCI, *I diluvi e il tempo. Aforismi e frammenti filosofici*, wstęp i komentarz Paolo Bordonali, Inschibboleth Edizioni, Roma 2018.
- René DESCARTES, *Namiętności duszy*, tłum. i oprac. Ludwik Chmaj, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2001.
- René DESCARTES, *Rozprawa o metodzie*, tłum. i oprac. Wanda Wojciechowska, PWN, Warszawa 1981.
- David EAGLEMAN, *Dynamiczny mózg. Historia nieustannych przeobrażeń*, tłum. Aleksander Wojciechowski, Zysk i S-ka, Poznań 2020, e-book.

- Nico H. FRIJDA, *Emocje są funkcjonalne – na ogół*, [w:] *Natura emocji. Podstawowe zagadnienia*, red. Paul EKMAN, Richard J. DAVIDSON, tłum. Bogdan Wojciszke, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002, s. 102–111.
- Michael HARDT, *What Affects Are Good for*, [w:] *Affective Turn: Theorizing the Social*, red. Patricia Ticineto CLOUGH, Jean HALLEY, Duke University Press, Durham–London 2007, s. IX–XII.
- Christian JARRETT, *Mózg. 41 największych mitów*, tłum. Anna i Marek Binderowie, PWN, Warszawa 2015, e-book.
- Eric R. KANDEL, *Zaburzony umysł. Co nietypowe mózgi mówią o nas samych*, tłum. Dariusz Rossowski, Copernicus Center Press, Kraków 2020, e-book.
- Barbara J. KING, *Jak zwierzęta przeżywają żałobę*, tłum. Krzysztof Kozłowski, Wydawnictwo Purana, Lutynia 2018.
- Nicolas MALEBRANCHE, *De la recherche de la vérité*, Charpentier, Paris 1842, <https://philo-labo.fr/fichiers/Malebranche%20-%20La%20recherche%20de%20la%20vérité.pdf> [dostęp: 21.07.2023].
- Gabor MATÉ, *Kiedy ciało mówi nie. Koszty ukrytego stresu*, tłum. Piotr Cieślak, Czarna Owca, Warszawa 2022.
- Robert S. ROBINS, Jerrold M. POST, *Paranoja polityczna. Psychopatologia nienawiści*, tłum. Hanna Jankowska, Książka i Wiedza, Warszawa 1999.
- Charles SIMIC, *Madonny z dorysowaną szpicbródką oraz inne wiersze, prozy poetyckie i eseje*, tłum. i wybór Stanisław Barańczak, Wydawnictwo a5, Poznań 1992.
- Monika WRÓBEL, *Zarażanie afektywne. O procesie transferu emocji i nastroju między ludźmi*, PWN, Warszawa 2016.